

Olof Karsvall, *Utjordar och ödegårdar: En studie i retrogressiv metod* (Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet 2016). 445 s.

Det är med stor entusiasm jag läser denna agrarhistoriska doktorsavhandling som behandlar samma frågor jag tidigare har forskat om, nämligen medeltid, ödegårdar, utjordar, historiska kartor, retrogressiv metod och geografi (Antonson, 2002; 2004; 2009; 2014), och därför är det trevligt att min forskning har refererats till en gång. Karsvalls avhandling är en mycket tilltalande bok, vackert utformad, rikt illustrerad, och lättläst, trots sitt digra omfång (365 s. plus 79 s. bilagor). Språket är enkelt, förklarande samt med jämna mellanrum summerande, och det är ytterst få korrekturfel som har smugit sig in. Läsaren behöver inte vara expert på det äldre bondesamhällets bebyggelsehistoria för att ha behållning av boken och därför är avhandlingen föredömlig i så motto att den uppfyller regeringens mål om universitetens tredje uppgift. Men det är en brist att avhandlingen inte har en engelskspråkig sammanfattning, *summary* (endast *abstract* finns) så att forskningsresultaten ges en vidare spridning inom akademien utanför de skandinaviska länderna. Det kan i det sammanhanget noteras att ytterst få artiklar i internationella akademiska tidskrifter finns refererade, i stället ligger fokus framför allt på skandinaviska monografier och antologier.

Inledningsvis skriver Karsvall att han "kommer ha en geografisk ingång i analysen" (s. 11) och vidare anges syftet som tredelat. Dessa syften fungerar också som avhandlingens huvudsakliga frågeställningar: "För det första: att beskriva och definiera det viktiga och svårtydda begreppet utjord. För det andra: att visa på företeelsens omfattning och beskriva utjordarnas karaktär. För det tredje: att utreda bakgrunden till utjordarna, det vill säga orsakerna till varför obebbyggda enheter bildats, och klargöra hur de förhåller sig till äldre ödeläggelse." (s. 12)

Efter en historisk tillbakablick på den västeuropeiska, skandinaviska och svenska senmedeltida agrarkrisen kommer Karsvall in på ödegårdsforskningen och vad som senare utgör embryot till ett teoretiskt angreppssätt om ödeläggelsens geografi och orsaker, nämligen debatten om centrum och periferi, ödeläggelse av marginalbosättningar kontra mera centrala bosättningar samt frågan om jordkvalitet. Det skall tilläggas att detta är min tolkning eftersom det inte tydligt framgår vilket teoretiskt angreppssätt som har använts. En större tydlighet hade underlättat för läsarens förståelse i senare analysavsnitt. Det som i avhandlingen benämns "marginalteorin" (s. 15) är att gårdar i bättre bebyggelselägen som ödelades under agrarkrisen med en start vid 1300-talets mitt kom att tas över av bönder från gårdar i sämre lägen efter att krisen avklingat. De frånflyttade gårdarna kom i sin tur

att lämnas öde, vilket innebär att ödeläggelse skedde både i centrum (bättre) och periferi (sämre).

Med tanke på att den retrogressiva metoden även lyfts fram i avhandlingens undertitel är det förvånande att den metodik som används i avhandlingens bara beskrivs på en knapp sida (s. 42–43). Bland annat skriver Karsvall att han med avhandlingens undertitel ”både använder och utvecklar metoden” (s. 43). Förvisso hänvisar han till sin egen studie i *Historisk tidskrift* från 2013, men ett referat av egna, samt av den tidigare forskningens, identifierade för- och nackdelar hade underlättat läsningen. Jämfört med den noggrannhet som finns i kapitlet om den tidigare forskningens resultat om agrarkris, ödegårdar och utjordar, finns i metodavsnittet en bristande jämvikt. Redan här kan konstateras att någon kvantifiering av den senmedeltida ödeläggelsen tyvärr inte genomförs. Karsvall hoppas ”återkomma till dessa frågor i ett annat sammanhang” (s. 342). Att studera den senmedeltida ödeläggelsens storlek hade varit en välkommen diskussionspunkt när resultaten sätts in i en samhällskontext från medeltid till 1600-talets mitt i avhandlingens diskussionskapitel.

Med hög akribi genomförs en rigorös kvalitativ genomgång av en rad varianter på hur utjordar uppträder i jordebokskartorna. Flera exempel i både text och bild av varje variant radas upp och det råder ingen tvekan om att detta är ett källmaterial som författaren har hög kunskap om. I en detaljstudie av Lysings härad i Östergötland framträder en mycket övertygande bild avseende varför utjordar är vanliga i solskiftade byar.

Avhandlingens behandling av det teoretiska angreppssättet är dess största svaghet. Genomgången är svepande och översiktlig och saknar den noggrannhet som de empiriska kapitlen uppvisar. Jag åsyftar tre aspekter: 1) vad som är centrum och vad som är periferi, 2) vad som är medeltida ödegårdar utöver utjordarna och 3) vad som är bra respektive dåliga jordar. Eftersom informationen inte har presenterats tidigare hade jag som läsare förväntat mig att den skulle komma i avhandlingens sista del. Det finns således anledning att diskutera detta ytterligare.

En definition av centrum och periferi saknas, vilket försvårar förståelsen av Karsvalls analys och slutsatser. Eftersom han i sin studie visar att de flesta utjordar under 1600-talet motsvaras av senmedeltida ödegårdar, och att ödegårdar framför allt har bevarats i solskiftade byar, måste man ställa sig frågan om utjordarna representerar alla senmedeltida ödegårdar eller om det gömmer sig ödegårdar bakom andra begrepp i andra källor? Av annan forskning framgår att även yngre källor kompletterar bilden av ödelagda senmedeltida gårdar i de geometriska jordebokskartorna från 1600-talets, men Karsvall studerar i princip inga källor efter 1600-talets mitt. Om så hade gjorts för ett delområde kunde en bortfallsanalys ha genomförts. Därför går det inte

att avgöra om det var vanligare med ödeläggelse i marginal- eller skogsbygder (regionens periferi), vilket Karsvall inte heller gör, han konstaterar bara att ödeläggelse förekom inom både centrum och periferi. Detta framgår redan av annan forskning från Östergötland respektive Småland samt Jämtland (vilket hade kunnat lyftas fram tydligare i avhandlingens inledande litteraturstudie).

En annan geografisk ingång till den rumsliga fördelningen av ödegårdar kan vara att studera om marginaljordar också betyder sämre jordar. Eftersom han, regionalt sett, identifierar såväl "marginalödeläggelse [som] ödeläggelse på slättbygden inom byarna" (s. 347) borde det inte finnas några avgörande skillnader i jordkvalitet mellan medeltidens centrum och periferi. Moderna jordartskartor kan ge information om så kan ha varit fallet. Lysings härad uppvisar emellertid idag stora jordartsskillnader värda att detaljanalyseras.

Olof Karsvalls avhandling är ett välkommet bidrag till skandinavisk ödegårdsforskning.

Kungl. vetenskapsakademien

HANS ANTONSON

Staffan Hansson, *Malmens land: Gruvnäringen i Norrbotten under 400 år* (Luleå: Tornedalica 2016). 427 s.

Staffan Hansson, professor i teknikhistoria vid Luleå universitet, har i flera tidigare publikationer behandlat gruvnäringens och järnindustrins historia i norr. I detta översiktsverk sammanfattar han 400 år av gruvnäring i Norrbottens län.

Boken är kronologiskt upplagd och inleds med 1600-talets silverbrytning i Lapplands fjälltrakter och järnbruket Kengis i Tornedalen. Hansson beskriver vidare hur det under 1700-talet startades flera bruk i trakterna kring Lule och Råne älvdalar, varav Meldersteins bruk ägnas störst utrymme i boken.

Något Hansson återkommer till rörande gruv- och bruksnäringen i Norrbotten fram till 1800-talets slut, är dels att produktionen skedde i mycket blygsam skala, dels att det var idel förlustaffärer. Men trots förluster gjordes nya satsningar. I boken ges flera exempel på att Norrbottens malmtillgångar alltid har ingivit stora förhoppningar – Nasafälls silverbruk skulle bli ett svenskt Västindien, och i Kengis hoppades man skapa smidesnäring jämbördig Liège.

Det stora genombrottet skedde 1888, då järnvägen Luleå–Gällivare öppnade och malmbrytningen kunde ta verklig fart. Dessförinnan hade som mest 1800 ton malm transporterats från Gällivare per år. Det första året